

Handel drijven op de rand van de vulkaan. De Trans-Pacific Partnership doorgelicht

Francis Baert¹

“It was as though he were gazing now beyond this expanse of plains and beyond the volcanoes out to the wide rolling blue ocean itself, feeling it in his heart still, the boundless impatience, the immeasurable longing.”²

Obama aan het woord tijdens TPP-onderhandelingen in 2010 - © Official White House photo, Pete Souza

Inleiding

President Obama staat in de laatste twee jaar van zijn tweede ambtstermijn als president van de Verenigde Staten voor belangrijke uitdagingen in zijn buitenlands beleid. Toen hij aan de macht kwam in januari 2009 lag de klemtoon voornamelijk op de strijd tegen het terrorisme en de moeilijkheden waarin de Verenigde Staten zich bevonden als aanstichters van uitzichtloze conflicten in Irak en Afghanistan. We kunnen moeilijk zeggen dat hij hier veel vooruitgang heeft geboekt. Het Midden-Oosten is een nog grotere puinhoop geworden en het islamterrorisme is door radicale moslimjongeren uit Europa nieuw leven ingeblazen. Die jongeren vinden inspiratie in de Amerikaanse invloed op het Midden-Oosten. De onderdelen die Obama's verkiezingscampagne zo sterk bepaalden, en hem deels aan de macht hebben gebracht, blijken na zoveel jaren nog steeds grote problemen te zijn. Het symbolisch zo zwaar beladen gevangeniskamp in de Guantánamobaai op Cuba wordt nog steeds gebruikt,

hoewel Obama reeds in 2009 beloofde deze gevangenis te sluiten.³ Als wereldleider heeft de Verenigde Staten baat bij positieve relaties met alle continenten, en is het, rekening houdend met zijn hoog aangeschreven status verplicht, om naast de problemen in het Midden-Oosten ook relaties met Latijns-Amerika, Europa en Azië op peil te houden. Wat Latijns-Amerika betreft, blijft de moeizame relatie met Cuba en het Amerikaanse handelsembargo hét grote struikelblok om diepgaandere relaties met het ganse continent op te bouwen. Obama heeft echter onlangs het geweer wat van schouder veranderd en zo blijken plots de relaties met Cuba nooit beter geweest te zijn dan sinds de Cubaanse Revolutie die Fidel Castro en Che Guevarra in 1959 aan de macht bracht in Havana. De betrekkingen met de twee andere continenten worden gedomineerd door vernieuwde handelsgesprekken. De Verenigde Staten hoopt met Europa het *Transatlantic Trade and Investment Partnership* (TTIP) tot een succesvol einde te brengen en met Azië wordt over het *Trans-Pacific Partnership* (TPP) onderhandeld. De bij-

drage van Niels Gheyle en Ferdi De Ville staat stil bij het TTIP. Deze bijdrage richt zich specifiek op het TPP. Dit akkoord zal immers verregaande gevolgen hebben voor de relaties tussen de Verenigde Staten en het deel van Azië dat grenst aan de Stille Oceaan, maar heeft ook belangrijke repercussies voor de relaties met Latijns-Amerika en in zekere zin ook voor de ganse wereldhandel. Men zou kunnen stellen dat los van de specifieke noden van elk van de drie continenten, het Amerikaans beleid tegenover Azië, Europa en Latijns-Amerika momenteel gedomineerd wordt door de gesprekken rond deze twee handelsverdragen.

Voor een land als België lijken de onderhandelingen omtrent het TTIP het meest relevant. Onze economie wordt er immers direct door beïnvloed. We mogen echter absoluut niet uit het oog verliezen dat TPP ook een grote invloed kan hebben op de Belgische economie, zij het misschien indirecter en partiëler. Het voorstel zou namelijk een juridische ruimte creëren waarbinnen 40 procent van het mondiale BBP wordt geproduceerd, waardoor deze kan beschouwd worden als de belangrijkste economische ruimte in de wereld.⁴ Daarenboven zal TPP een zogenaamd handelsakkoord van de eenentwintigste eeuw zijn (hierover later meer). Evenzeer bevat de inhoud van het akkoord,

domeinen die de Belgische/Europese economie zeker zullen beïnvloeden. Een belangrijk voorbeeld is de automobielsector in Vlaanderen. Deze heeft de laatste jaren enorme klappen te verwerken gekregen met de sluitingen van Renault Vilvoorde en Ford Genk. Aangezien belangrijke autoconstructielanden als de Verenigde Staten en Japan betrokken zijn bij het TPP, zal er bij het voltrekken hiervan, opnieuw druk komen op de nog resterende vestigingen van autoconstructeurs.

In de rest van deze bijdrage gaan we verder op het unieke karakter van TPP als een handelsakkoord voor de eenentwintigste eeuw. Hieruit komt meteen de observatie dat dit akkoord veel verregaandere gevolgen zal hebben voor de wereldeconomie dan eerder onderhandelde vrijhandelsakkoorden. TPP gaat verder dan handel en zet de relaties op tal van domeinen op scherp.

Over welke regio spreken we?

In het Nederlands staat de Stille Oceaan bekend onder meerdere andere namen: de Grote Oceaan en de Pacifiche Oceaan. De Atlantische Oceaan is een begrip geworden sinds Christoffel Columbus zijn vier reizen

Wereldkaart anno 1862, met centraal de Stille Oceaan - © US National Archives/Creative Commons

maakte. De Stille Oceaan was reeds langer bekend onder de Europese koloniale machten, dankzij de reis rond de wereld van Ferdinand Magellaan die de oceaan *el Mar Pacifico* doopte en, enkele jaren eerder was Vasco Núñez de Balboa al eerder in het gebied terechtgekomen, en hij sprak van *el Mar del Sur*. Echt bekend werd ze pas door de reizen van James Cook. De dubbele benaming, Stille Zuidzee, gaat etymologisch dus terug tot de 16de eeuw. Vandaag heeft de Oceaan een exotischere bijklank aangezien ze ons doet wegdenken bij de parelwitte stranden en palmbomen van Fiji (zie in de Verenigde Staten, de tiki popcultuur in de jaren 1950⁵). Afhankelijk van de berekeningswijze, neemt de Stille Oceaan met zijn 165 miljoen vierkante kilometer ongeveer een derde van het totale aardoppervlakte in. Dit maakt ze zelfs groter dan alle stukken land op aarde samen. Voor velen is het dan toch moeilijk om dit gebied als één regio te beschouwen, temeer ze landen bevat uit vier continenten: Noord-Amerika, Zuid-Amerika, Azië en Oceanië. Bovendien scheidt de mentale kaart in ons brein, geijkt aan de Mercatorprojectie, met Europa centraal gelegen, het gebied in twee stukken. Geologen hebben minder moeite om dit gebied als één geheel te bekijken. De zogenaamde Ring van Vuur is een hoefijzervormig gebied dat heel wat landen rondom de Stille Oceaan met elkaar verbindt. Haar naam heeft ze te danken aan het veelvuldig voorkomen van aardbevingen en vulkaanuitbarstingen die veroorzaakt zijn door de tektonische platen die dit gebied geologisch één maken. Deze immense ruimte telt meer dan 40 soevereine staten.⁶ Regio's omschrijven is vaak een spel van uitsluiting.⁷ Zo wordt vaak gewezen op een Amerikaanse visie die de Stille Oceaan ziet als een grote donut (de zogenaamde *Pacific Rim*).⁸ Wat er zich in de oceaan bevindt, is van weinig tel, met uitzondering van Hawaï of Australië. Hetzelfde geldt voor territoria die nog steeds onder Europees bewind vallen: Frans-Polynesië of de Britse Pitcairn eilanden. Tot slot, wordt ook de internationale pariastaat Noord-Korea zelden of nooit betrokken in samenwerkingsgesprekken.

Tot nog toe verliep regionale samenwerking binnen het gebied van de Stille Oceaan moeizaam. Als landen al integreren, zijn het vaak landen die territoriaal aan elkaar gelinkt kunnen worden. De zee wordt vaak als obstakel gezien, een oud idee dat terug gaat tot Plato en onze visie over water blijft beïnvloeden.⁹ In de Atlantische Oceaan, verloopt samenwerking hoofdzakelijk in het Noordelijke deel, tussen een deel van Noord-Amerika (Canada en de Verenigde Staten) en Europa. Slechts weinig samenwerkingsverbanden omvatten ook Zuid-Amerika en Afrika. In de Indische Oceaan verloopt de samenwerking nog moeizamer.¹⁰ Lange tijd hielden de Verenigde Staten het liever bij bilate-

rale partnerschappen met bondgenoten, deze ook wel bekend zijn als het San Francisco systeem, vernoemd naar het vredesverdrag uit 1951 tussen Japan en de geallieerden.¹¹ In Azië werken de Verenigde Staten aan bilaterale relaties met bevoorrechte partners. In Azië is geen sprake van een multilateraal veiligheidssysteem als de NAVO.¹² Desondanks bestaan er reeds verschillende integratieschema's die landen van de Stille Oceaan met elkaar verbinden. Het bekendste is misschien de *Asia-Pacific Economic Cooperation* (APEC), een regionaal samenwerkingsakkoord tussen 21 staten dat werd opgericht in 1989.¹³ Deze organisatie zit echter wat in het slop. Hierbij wordt vaak verwezen naar de (verkeerde) quote van voormalig Australisch minister van Buitenlandse Zaken Gareth Evans: "*APEC is four adjectives in search of a noun*" (het letterwoord bevat immers drie zelfstandige naamwoorden).¹⁴ Tegen deze achtergrond zoeken landen in de regio, naar nieuwe vormen van samenwerking, zoals dus ook het *Trans-Pacific Partnership* (TPP). TPP is een vrijhandelsakkoord tussen 12 landen uit Azië, Oceanië Noord- en Zuid-Amerika: Australië, Brunei, Canada, Chili, Japan, Maleisië, Mexico, Nieuw-Zeeland, Peru, Singapore, de Verenigde Staten en Vietnam. Het kende twee voorlopers, de *Pacific Three Closer Economic Partnership* (CEP) uit 2002 tussen Chili, Nieuw-Zeeland en Singapore, en het *Trans-Pacific Strategic Partnership Agreement* (TPSEP) tussen dezelfde drie landen en Brunei erbij.¹⁵ In februari 2008 sloot toenmalig president Bush zich bij de onderhandelingen aan en hierdoor kwam alles in een stroomversnelling terecht. In 2008 volgden ook nog Australië, Peru en Vietnam. Vervolgens sloten ook Maleisië (2010), Mexico (2012) en Canada (2012) en tenslotte ook Japan (2013) aan. China en Zuid-Korea volgen de onderhandeling van nabij. Maar het is duidelijk dat heel wat landen uit de regio echter uit de boot vallen, waaronder negen landen die wél tot APEC behoren. Toch blijft een speciale band met APEC bestaan. CEP werd in 2002 gelanceerd op een APEC top. Officieel is TPP geen APEC-initiatief maar het wordt wel als een belangrijke graadmeter gezien om het oude idee binnen APEC van een *Free Trade Area of the Asia Pacific* (FTAAP) op te richten. In de marge van elke APEC-top wordt dus tevens over het TPP gesproken.

Obama volgt het pad dat reeds geëffend was door zijn voorganger. Onder het mom van *competitive liberalization* begon president Bush de onderhandelingen voor 17 vrijhandelsakkoorden.¹⁶ De Verenigde Staten heeft vandaag al met een totaal van 20 landen dergelijke akkoorden afgesloten: Australië, Bahrein, Canada, Chili, Colombia, Costa Rica, Dominicaanse Republiek, El Salvador, Guatemala, Honduras, Israël, Jordanië, Mexico, Marokko, Nicaragua, Oman, Panama, Peru,

Singapore en Zuid-Korea.¹⁷ In het verleden waren die vaak asymmetrisch van aard. Binnen de context van TPP hebben de Verenigde Staten momenteel met zes landen een vrijhandelsakkoord afgesloten: met Australië, Canada, Chili, Mexico, Peru en Singapore. Het is onduidelijk wat de status van deze akkoorden zal zijn na de bekrachtiging van het TPP.

Een handelsakkoord voor de eenentwintigste eeuw

Gesprekken over TPP begonnen officieel in 2010 met de bedoeling om deze in 2011 af te ronden. De onderhandelingen lopen echter nog steeds en het is bovendien twijfelachtig of ze ook nog in 2015 zullen beëindigd worden. Dit is alleszins de wens van de Verenigde Staten. De onderhandelingen gebeuren in rondes, de laatste vond plaats in januari 2015 in New York. Aangezien steeds nieuwe partners werden toegelaten, haalde men de deadlines niet en werden de onderhandelingen steeds ingewikkelder. Sinds Japan mee onderhandelt, volgt de Amerikaanse automobielenindustrie TPP met argusogen. De druk op Obama en het Congres wordt er niet geringer op.

TPP wordt door onderhandelaars beschreven als een vernieuwend initiatief, een 'handelsakkoord van de eenentwintigste eeuw'. Een handelsakkoord uit de twintigste eeuw behandelt voornamelijk afgewerkte goederen die grenzen overschrijden. Het objectief van die akkoorden is om hoge douanetarieven af te schaffen. De grote meerderheid van deze akkoorden sluiten landbouw of andere moeilijke onderwerpen uit. De meeste handelsakkoorden zijn bilateraal en behandelen alleen maar de handel in goederen. De handel in diensten komt weinig aan bod.

Een handelsakkoord van de eenentwintigste eeuw als TPP dient vrijhandel de eenentwintigste eeuw in te loodsen en het juridische kader dicht bij de dagelijkse economische realiteit te brengen. Vijf belangrijke punten kunnen hier aangehaald worden.¹⁸ Nieuwe akkoorden moeten ten eerste meer de nadruk leggen op het feit dat productieprocessen vandaag opgesplitst worden over verschillende locaties, soms zelfs binnen meerdere landen. Halfafgewerkte producten kunnen zodoende verschillende malen grenzen overschrijden vooraleer het afgewerkte product de finale consument bereikt. Het idee om meer rekening te houden met (regionale en globale) waardeketens (value chains) is hier belangrijk. Over het belang van waardeketens stonden we reeds stil in de inleiding en de bijdrage van Lurong Chen. Ten tweede is de handel in diensten is geëxplodeerd. België is bijvoorbeeld hoofdzakelijk een

diensteneconomie geworden. De handel in diensten is slechts summier in oude akkoorden vastgelegd. Ten derde zijn grensoverschrijdende investeringen toegenomen, hoofdzakelijk in Azië. Investerings worden steeds meer gekoppeld aan de handel in goederen en diensten. Ten vierde, er is enorm veel marge voor bijkomende regulering op het vlak van intellectueel eigendomsrecht, telecommunicatie en informatietechnologie. Nieuwe akkoorden dienen zich aan te passen aan de realiteit van steeds toenemende innovatie. Via een vrijhandelsakkoord kan hier korter op de bal gespeeld worden. En tot slot, dient de aandacht ook gelegd te worden op KMO's, die vaak voor enorme economische meerwaarde zorgen, maar slechts handelsakkoorden op hun economische activiteiten in beperkte mate optimaliseren.

De overdreven focus op TPP als handelsakkoord van de eenentwintigste eeuw verdient drie belangrijke kanttekeningen. Ten eerste is dit natuurlijk een simpel verkoopspraatje. De grote tegenstander van regionale vrijhandelsakkoorden, Jagdish Bhagwati (Columbia University) ziet er vooral een goedkope slogan in van lobbygroepen. *"Jokingly, I sometimes say 'Why don't you call it an agreement for the 22nd century and just leave the 21st century alone'? George Orwell would have admired them".*¹⁹

Een tweede belangrijke kanttekening is dat context hier zeer belangrijk is. De rijke landen willen absoluut verder gaan en de grenzen van handel zoveel mogelijk breken, omdat dit hun eigen positie zal versterken. Andere landen bevinden zich echter nog niet op voldoende geavanceerd economisch niveau om de handelsgrenzen open te kunnen zetten. Om de tijdsanalogie door te trekken, bevinden sommige landen zich nog deels in de negentiende eeuw: in onderontwikkelde landen leeft de meerderheid van de bevolking nog van kleinschalige landbouw, is de voedselvoorziening nog steeds precair, kampt een groot deel van de bevolking nog met analfabetisme, werken mensen in slechte arbeidsomstandigheden en is kinderarbeid nog schering en inslag. Landen als bijvoorbeeld Sierra Leone, Tsjaad, de Centraal-Afrikaanse Republiek, de Democratische Republiek Congo en Niger -om de vijf slechtst scorende landen op de 2014 Human Development Index (HDI) van de Verenigde Naties te noemen, kunnen dus moeilijk concurreren met hoogtechnologische diensteneconomieën als die uit Noorwegen, Australië, Zwitserland, Nederland en de Verenigde Staten- om de vijf hoogst gerankschikte landen uit dezelfde HDI te nemen. Vrijhandel is goed, alleen niet voor iedereen. Om de gekende quote uit *Animal Farm* van George Orwell te gebruiken: *"all animals are equal, but some are more equal than others"*. Critici van TPP

zijn omwille van deze reden zeer sceptisch. Volgens hen betekent zo'n eenentwintigste eeuwse vrijhandelsakkoord voornamelijk dat economische elites beter zullen worden ten koste van de rest van de bevolking. In die zin is de wereld wel ingrijpend gewijzigd. We kunnen stellen dat ongelijkheid niet zozeer moet gezien worden tussen landen, maar eerder binnen landen. De modale Vietnamees heeft een veel slechtere levensstandaard dan de modale Amerikaan, maar ook in Vietnam zien we de opkomst van een economische klasse die het materieel veel beter heeft dan de Amerikaanse onderklasse. Heel wat jobs bij laaggeschoolden zouden verloren kunnen gaan in de Verenigde Staten door het TPP. En ten derde, en hier komen we later specifiek op terug, een akkoord als TPP zal ingrijpen op het hele politieke systeem met verregaande gevolgen voor regelgeving rond milieu of sociale zaken.

Obama heeft dus ook af te rekenen met heel wat interne kritiek binnen zijn eigen Democratische partij. Heel wat mensen stellen in vraag of TPP de economische positie van de Verenigde Staten wel zo ten goede zal komen, een zogenaamd NAFTA bis-scenario schrikt velen dan ook af. Het *North American Free Trade Agreement* (NAFTA) is een handelsakkoord uit 1994 tussen Canada, Mexico en de Verenigde Staten. Dit is een zeer controversieel akkoord dat nog steeds leidt tot hevige protesten in de drie landen (denken we hier aan de iconische protesten van de Zapatisten in Chiapas tegen NAFTA). Het is onduidelijk of de Verenigde Staten er economisch wel op vooruit gegaan zijn door dit akkoord. Volgens velen zijn de lonen er door gedaald en zijn zelfs vele jobs verloren gegaan. Of dit allemaal de schuld is van NAFTA is, valt moeilijk te achterhalen. De start van dit akkoord, viel samen met de toenemende globalisering van de wereldeconomie. Dus zonder NAFTA kon net hetzelfde gebeurd zijn.²⁰ Toch ligt NAFTA vele Amerikanen duidelijk op de maag. Kritiek komt er vooral op het ontransparante karakter van de onderhandelingen. Multinationals hebben meer informatie dan de parlementsleden die de onderhandelingen opvolgen. In 2013 lekte Wikileaks nog het milieuhoofdstuk van de onderhandelingen.

TPP zou wel eens op een kater kunnen uitlopen voor Obama, zoals voor de alcoholische Britse consul, Geoffrey Firmin, het hoofdpersonage uit Malcolm Lowry's klassieker *Under the Volcano*. Door het samenbrengen van de vele ingrediënten is het TPP een te zware cocktail om drinken. We noemen er enkele. De Verenigde Staten beginnen stilaan in volle voorbereiding te geraken voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Bij de Republikeinen zijn alle ogen gericht op Jeb Bush, bij de Democraten wordt sterk in de richting van Hilary Clinton gekeken. Om te weten of

zij de finale presidentskandidaten van hun partij zullen worden, is het nog veel te vroeg. Wel kan geen enkele potentiële kandidaat het zich veroorloven om nu al grote schade op te lopen. TPP is echter een gevaarlijk dossier. Elizabeth Warren, die Hilary Clinton steeds vaker via links probeert aan te vallen, is geen grote voorstander van TPP.²¹ Door het verzet van vele Democraten heeft Obama zelfs al openlijk steun gezocht (en deels gevonden) bij de Republikeinen.²² Het lijkt onwaarschijnlijk dat Obama in de context van dit moeilijk binnenlands politieke klimaat zowel TPP als TTIP tot een goed einde kan brengen. TPP kan ook aan tal van heikele buitenlandse dossiers gekoppeld worden: Wikileaks, de rivaliteit in Azië tussen China en de Verenigde Staten en de tanende invloed van de Verenigde Staten in de wereld. Het kan niet genoeg benadrukt worden dat TPP dus over meer dan alleen maar vrijhandel gaat.

Meer dan handel alleen

In dit artikel wezen we reeds op het feit dat TPP veel verder gaat dan handel alleen. Het gaat om een politieke heroriëntatie van de Verenigde Staten tegenover de Stille Oceaan, en in het bijzonder ten opzichte van Azië. Dit heeft grote gevolgen voor het veiligheids- en defensiebeleid van het land. TPP wordt gezien als hét kroonjuweel van de zogenaamde '*pivot to Asia*'. Deze pivot raakte internationaal bekend door een artikel in *Foreign Policy* van de toenmalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Hilary Clinton.²³ Het woord "pivot" heeft heel wat verschillende betekenissen in het Engels. Het wordt gebruikt als een term in linguïstiek, defensie, sport en wiskunde. Het kan wijzen op een pin of metalen voorwerp waar rond iets beweegt. In de figuurlijke zin van het woord betekent pivot de centrale figuur waar alles rond draait. Met andere woorden, wie Azië beheerst, beheerst de hele wereld. Het machtscentrum van de wereld kantelt van de Atlantische Oceaan naar de Stille Oceaan. Later werd deze verandering '*rebalancing to Asia*' genoemd, omdat de pivot te veel de confrontatie (met China?) opzocht.

Volgens generaal David Petraeus, Steve Okun en Vance Serchuk heeft TPP zowel een belangrijk nationaal als internationaal veiligheidskarakter: "*Indeed, a paralyzed or collapsed TPP process would be seen by our allies, partners and adversaries across Asia as a body blow not only to the credibility of America's economic leadership, but to our geopolitical position more broadly, deepening doubts about Washington's staying power and strength. And this, in turn, would carry spillover effects in the security realm, exacerbating military tensions*

Putin en Kerry op de APEC-top van 2013 - © Foto US Department of State

and territorial rivalries and ultimately raising the threat of conflict.”²⁴

Naast veiligheid, speelt ook eergevoel een even belangrijke rol. Momenteel proberen de Verenigde Staten immers als eerste een vrijhandelsakkoord met de regio af te sluiten. Onder leiding van China wordt er tussen de leden van ASEAN en Australië, China, India, Japan, Nieuw-Zeeland en Zuid-Korea over het *Regional Comprehensive Economic Partnership* (RCEP) onderhandeld. Het lijkt er dus op dat RCEP sneller zal worden afgerond dan TPP. Obama zal ongetwijfeld door zijn tegenstanders hierop worden afgerekend. Deze intense onderhandelingen rond nieuwe transregionale akkoorden zullen ook in die mate de verschillende regio's beïnvloeden en regionale samenwerking een nieuw elan geven.²⁵ Dit is al te zien in Latijns-Amerika met de *Alianza del Pacífico*, een samenwerking tussen Chili, Colombia, Mexico en Peru.

Conclusie

In deze bijdrage heb ik geprobeerd om aan te tonen dat TPP zowel politiek als diplomatiek hoog spel is. TPP is een belangrijk akkoord voor het VS-handelsbeleid, voor de handelsarchitectuur in de Stille Oceaan, het multilaterale handelssysteem van de WTO en vooral voor de algehele positie van de Verenigde Staten in de wereld. Voor een laatste maal, Geoffrey Firmin: “*Ah, ignoratio elenchi! ... All this, for instance, about going to fight for Spain ... and poor little defenseless China! Can't you see there's a determinism about the fate of nations? They all seem to get what they deserve in the long run.*” Misschien is het net dat gevecht met de determinerende entropie dat alles vergaat, ook de macht van de Verenigde Staten waar Obama zich tegen verzet, de werkelijke *change* waar hij voor staat. In die zin is het voor hem dansen op de rand van een vulkaan. Gaat TPP mis, dan verliezen de Verenigde Staten een bevoorrechte positie in Azië. Maar dit maakt de Verenigde Staten zo uniek: winnen is belangrijker dan deelnemen.

Noten

1. Francis Baert is als onderzoeker verbonden aan de United Nations University institute on Comparative Regional Integration Studies (UNU-CRIS) te Brugge en de Universiteit Gent.
2. Passage uit 'Under the Volcano' van Malcolm Lowry. In het Nederlands verschenen als Lowry, M. *Onder de vulkaan* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1998), vertaling door Peter Bergsma.
3. Op dit ogenblik bevinden zich 122 gevangenen op de Amerikaanse legerbasis in de Guantánamobaai. Brennan, M. 5 more detainees transferred from Guantanamo, CBS News, 14 januari 2015. Beschikbaar via: <http://www.cbsnews.com/news/5-more-detainees-transferred-from-guantanamo/>
4. Meltzer, J.P. The Trans-Pacific Partnership Agreement, the environment and climate change, in: Voon, T. (ed.), *Trade Liberalisation and International Co-operation: A Legal Analysis of the Trans-Pacific Partnership Agreement* (Cheltenham: Edward Elgar, 2014), pp. 207-230.
5. Kirsten, S.A. Tiki pop. *America imagines its own Polynesian Paradise* (Taschen, 2014)
6. Australië, Brunei, Cambodja, Canada, Chili, China, Colombia, Costa Rica, Ecuador, El Salvador, Fiji, Filipijnen, Guatemala, Honduras, Indonesië, Japan, Kiribati, Maleisië, Marshall-eilanden, Mexico, Micronesia, Nauru, Nicaragua, Nieuw-Zeeland, Noord-Korea, Palau, Panama, Papoea-Nieuw-Guinea, Peru, Rusland, Samoa, Salomonseilanden, Singapore, Taiwan, Thailand, Oost-Timor, Tonga, Tuvalu, Vanuatu, Verenigde Staten, Vietnam en Zuid-Korea.
7. De Lombaerde, P., Söderbaum, F., Van Langenhove, L. en Baert, F. The problem of comparison in comparative regionalism, *Review of International Studies*, 2010, 36: 731-753.
8. Dirlik, A. ed. *What is in a Rim? Critical perspectives on the Pacific region idea* (Lanham: Rowman and Littlefield, 1998)
9. Ten Bos, R. *Water. Een geofilosofische geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2014)
10. Kelegama, S. Indian Ocean regionalism. Is there a future? *Economic and Political Weekly*, 2002, 37(25): 2422-2425.
11. Calder, K.E. Securing security through prosperity: the San Francisco System in comparative perspective, *The Pacific Review*, 2004, 17(1): 135-157.
12. Hemmer, C. en Katzenstein, P.J. Why is There No NATO in Asia? Collective Identity, Regionalism, and the Origins of Multilateralism, *International Organization*, 2002, 56(3): 575-607.
13. Australië, Brunei, Canada, Chili, China, Hong Kong, de Filipijnen, Indonesië, Japan, Maleisië, Mexico, Nieuw-Zeeland, Papua Nieuw Guinea, Peru, Rusland, Singapore, Taiwan, Thailand, de Verenigde Staten, Vietnam en Zuid-Korea.
14. Bergsten, C.F. Open regionalism, *The World Economy*, 1997, 20(5): 545-565.
15. Gao, H. From the P4 to the TPP: transplantation or transformation? In: Lim, C.L., Elms, D.K. en Low, P. ed. *The Trans-Pacific Partnership. A quest for a twenty-first-century trade agreement* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), pp. 64-81.
16. Evenett, S.J. en Meier, M., An Interim Assessment of the U.S. Trade Policy of "Competitive Liberalization", University of St-Gallen, *Discussion Paper*, no. 2007-18.
Beschikbaar via: <http://www1.wva.unisg.ch/RePEc/uscg/dp2007/DP-18-Ev.pdf>
17. <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements>
18. Lim, C.L., Elms, D.K. en Low, P. What is "high-quality, twenty-first century" anyway? In: Lim, C.L., Elms, D.K. en Low, P. ed. *The Trans-Pacific Partnership. A quest for a twenty-first-century trade agreement* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), pp. 3-17.
19. Campbell, G. Head first into the spaghetti bowl – Trans Pacific Partnership. An exclusive interview with the world's leading trade scholar, Jagdish Bhagwati, *Werewolf*, 28 november 2012. Beschik-

baar via <http://werewolf.co.nz/2012/11/tpp-head-first-into-the-spaghetti-bowl/>

20. Nocera, J. Don't blame Nafta, *The New York Times*, 21 januari 2015. Beschikbaar via:

http://www.nytimes.com/2015/01/24/opinion/joe-nocera-dont-blame-nafta.html?_r=0

21. Nakamura, D. Elizabeth Warren, other democrats raise concerns about free-trade pact with Asia, *The Washington Post*, 17 december 2014.

Beschikbaar via: http://www.washingtonpost.com/politics/elizabeth-warren-other-democrats-raise-concerns-about-free-trade-pact-with-asia/2014/12/17/19de1c48-8632-11e4-b9b7-b8632ae73d25_story.html

22. Nakamura, D. Obama says he willing to defy democrats on his support of Trans-Pacific Partnership, *The Washington Post*, 3 december 2014.

Beschikbaar via: http://www.washingtonpost.com/politics/obama-says-he-willing-to-defy-democrats-on-his-support-of-trans-pacific-partnership/2014/12/03/25edcaf4-7b30-11e4-84d4-7c896b90abdc_story.html

23. Clinton, H. America's Pacific Century, *Foreign Policy* 189 (November 2011).

24. David Petraeus is voorzitter van het KKR Global Institute. Voordien was de oud-generaal stafchef van de Amerikaanse troepen in Afghanistan en Irak. Hij leidde ook de CIA. Steve Okun en Vance Serchuk zijn ook verbonden aan KKR. Okun was voorzitter van de Amerikaanse Kamer van Koophandel. Serchuk werkte als medewerker voor senator Joseph Lieberman. Petraeus, D., Okun, S. en Serchuk, V. Point of view: success of TPP negotiations is a national security necessity, *The Asahi Shimbun*, 3 juli 2014. Beschikbaar via: <http://ajw.asahi.com/article/views/opinion/AJ201407030001>

25. Baert, F., Scaramagli, T. en Söderbaum, F. (eds) *Intersecting interregionalism. Regions, global governance and the EU* (Dordrecht: Springer, 2014)

